

ДІЯЛЬНІСТЬ АПТЕЧНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Катерина Дорикевич, Ольга Бокало

Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького, м. Львів

Вступ. Внаслідок агресії росії з 2014 р. під тимчасовою окупацією опинилося приблизно 22% території нашої країни, при цьому було втрачено близько третини наявного населення. Біля 25% аптечних закладів знищено, закрито або ж вони знаходяться на тимчасово окупованій території.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 р. призвело до різкого зниження економічної активності, гуманітарної кризи, активного переміщення населення, зниження доходів та стрімкого зростання рівня безробіття. Втрата потенційних споживачів та аптек (за рахунок розбитих і закритих, нестачі персоналу) і територій (у зв'язку з воєнними діями, тимчасовою окупацією) обумовила втрати ринку лікарських засобів.

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну принесло для населення, кожного жителя шок, тривогу, горе [1]. Звісно, вплинуло воно і на фармацевтичну галузь і працівників. Але, з огляду на професію, фармацевти заздалегідь готові до того, що в складні часи — війни, епідемії, інші надзвичайної ситуації — слід забезпечувати безперебійне постачання ліків населенню.

Повномасштабні воєнні дії на території України не велися з часів Другої світової війни, тож наше дослідження базувалося на публікаціях з 2022 р., з моменту повномасштабного вторгнення росії в Україну.

За оцінкою представника ВООЗ в Україні, станом на 26 липня 2023 р. кожен п'ятий житель нашої країни має проблеми з доступом до основних життєво-необхідних лікарських засобів, тоді як на окупованих територіях і територіях активного конфлікту – це кожен третій житель [2]. Вивчення впливу початку війни на фармацевтичний сектор галузі охорони здоров'я України загалом [3] показало, що початок війни характеризувався падінням продажів лікарських засобів, що було зумовлено масовою міграцією з країни, окупацією окремих регіонів України, значною медичною гуманітарною допомогою з боку інших країн та падінням доходів населення [4]. Дослідження волонтерської діяльності студентів-фармацевтів в умовах російсько-української війни шляхом опитування студентів-фармацевтів Львівського національного університету імені Данила Галицького (ЛНМУ) та Запорізького державного медичного університету (ЗДМУ) показало, що 36,6% опитаних з ЛНМУ та 39,4%

- ЗДМУ мають бажання допомогти армії, а 23,9% (ЛНМУ) і 26,8% (ЗДМУ) – тимчасово переселеним особам [5]. Обґрунтовано необхідність розробки та реалізації комплексу нормативно-методологічних рішень стосовно фармацевтичного забезпечення в умовах воєнного стану [6]. Такий комплекс повинен включати формування єдиного державного органу щодо фармацевтичного забезпечення населення в умовах воєнного стану, опрацювання національної програми з виробництва АФІ життєво важливих ЛЗ, порядок розгортання аптек та екстемпорального виготовлення ЛЗ в умовах воєнного стану, створення резервів ЛЗ для організації фармацевтичного забезпечення населення і лікарняних закладів в умовах воєнного стану та підготовку фармацевтичних фахівців до роботи в екстремальних умовах воєнного стану.

Метою нашого дослідження було вивчити особливості діяльності аптечних закладів України в умовах повномасштабної війни, зокрема, зміни у нормативно-правовому регулюванні та кадрове забезпечення, динаміку кількості та обсяги реалізації аптечних закладів у 2022 – 2023 рр., а також споживання товарів аптечного асортименту населенням.

Матеріали та методи досліджень

Об'єктом дослідження є діяльність аптечних закладів України під час війни. Предметом дослідження були кількість аптечних закладів, нормативно-правові акти щодо їхньої діяльності (які вступили в дію під час війни), обсяги реалізації аптечних закладів і споживання фармацевтичної продукції населенням, точка зору групи експертів – фармацевтичних фахівців щодо особливостей функціонування аптечних закладів у час війни.

У дослідженні використано методи [7-9]: системного підходу (дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як модель системи), аналізу (вивчення предмету дослідження шляхом розчленування його на складові елементи (частини, ознаки, властивості, відношення, тощо), розглядаючи кожен з елементів окремо в межах єдиного цілого), синтезу (об'єднання розрізнених функційних частин предмету дослідження в єдине ціле), порівняння (процес зіставлення досліджуваних характеристик, в т.ч. точок зору експертів), узагальнення (вивчення множини елементів / властивостей предмету дослідження, проведення дедукції на основі результатів вивчення), метод анкетного опитування (метод збору первинної інформації, який полягає в узагальненні позицій і поглядів людей на певні проблеми на основі їх відповідей на заздалегідь підготовлені питання).

Для проведення анкетування було використано рекомендації [10] і розроблено анкету, що складалася з

двох блоків питань: соціального профілю респондентів та питань із проблематики дослідження: вивчення характеристик діяльності аптек в умовах повномасштабної війни та оцінки респондентами змін, які ця війна зумовила. Соціальний профіль респондентів включав питання про вік, стать, характеристики робочого місця («заклад, де працюєте», «займана посада»). Оцінка діяльності аптечних закладів стосувалася змін, пов'язаних з відвідувачами аптеки / аптечного пункту (їх кількість, купівельна спроможність), змін у роботі закладу (графік роботи, цінова політика, асортимент товарів, тощо), кадрових змін (кількість працівників, розмір заробітної плати), змін у співпраці з іншими організаціями (постачальники, інші заклади охорони здоров'я, конкуренція), а також участі закладів у волонтерській і благодійній діяльності. На завершення респонденти оцінювали вплив воєнних дій на роботу аптечних закладів загалом (за шкалою від 1 до 5).

Матеріалами дослідження були: нормативно-правові акти щодо діяльності аптечних закладів України, прийняті після початку повномасштабного вторгнення росії (24.02.2023 р.); публікації у спеціалізованому і адресованому спеціалістам сфери охорони здоров'я виданні «Щотижневик «Аптека» про діяльність аптечних закладів в Україні; результати власних досліджень (результати опитувань експертів (фармацевтичних фахівців)).

Результати та обговорення

Літературний пошук публікацій щодо діяльності аптечних закладів України в умовах повномасштабних воєнних дій проведено за час із лютого 2022 р. по жовтень 2023 р. При цьому нами виділено окремі напрямки аналізу:

- 1) Зміни у нормативно-правовій сфері щодо діяльності аптечних закладів (зумовлені і не зумовлені воєнними діями) (таблиця 1);
- 2) Особливості функціонування аптечних підприємств (їх кількість, форми діяльності, участь у реалізації державних програм, тощо) (таблиця 2);
- 3) Обсяги реалізації аптечних закладів за період повномасштабної війни (у порівнянні з попереднім періодом) та характеристики споживання різних груп товарів населенням (таблиця 3);

Кадрове забезпечення галузі та працевлаштування українських фармацевтів за кордоном (таблиця 4). Як бачимо з даних у таблиці 1, зміни, внесені до Ліцензійних умов, стосуються дозволу безрецептурного відпуску окремих ЛЗ, обов'язкової реєстрації аптечних закладів у ЕСОЗ та змін вимог щодо оформлення аптечних вивісок. Новий Закон України «Про лікарські засоби»

передбачає створення єдиного регулятора у сфері фармації. Також реалізовано зміни у законодавстві щодо обігу ЛЗ (новий перелік безрецептурних ЛЗ, обмеження обігу ЛЗ вироблених у росії та республіці Білорусь, спрощена система державної реєстрації ЛЗ та їх ввезення на територію України). Законодавчі зміни щодо фармацевтичних кадрів стосуються їх залученості до вакцинації населення та надання медичної допомоги, а також можливості мобілізації жінок.

Як бачимо з даних у таблиці 2, аптечний ринок відновлюється, чому сприяє у т.ч. менша кількість перевірок, успішна реалізація державних програм (е-рецепт, «Доступні ліки»), сприяння держави щодо відшкодувань завданих воєнними діями збитків. Позитивно, що аптеки є активними учасниками волонтерської і благодійної допомоги ЗСУ та громадянам, постраждалим внаслідок бойових дій та окупації.

Аналіз обсягів реалізації та споживання товарів аптечного асортименту населенням за час повномасштабного вторгнення рф в Україну показав, що аптечний асортимент не змінився і дефіциту ЛЗ не спостерігалось, хоча воєнні дії мають безумовно негативний вплив на споживання ЛЗ. Напередодні впровадження е-рецепта на антибіотики спостерігалися панічні настрої, що зумовило стрімке багатократне зростання споживання ЛЗ в останні дні березня 2023 р. Обсяг реалізації АЗ у грошовому еквіваленті за 9 місяців 2023 р. показав зростання (30% у порівнянні з попереднім роком), при цьому лідерами є протизапальні і протиревматичні засоби, анальгетики та засоби, що діють на ренін-ангіотензивну систему.

Вивчення особливостей кадрового забезпечення фармацевтичної галузі в Україні на даний час показало, що нещодавно затверджено нові професійні стандарти щодо фармацевтичних фахівців, передбачено створення резерву фармацевтичних працівників для забезпечення потреби у фахівцях на деокупованих територіях. Загалом ринок праці має позитивні тенденції щодо відновлення, не зважаючи на гіркий досвід роботи фармацевтів у зоні активних бойових дій та загальний високий рівень стресовості виконання професійних обов'язків фармацевтами, зокрема, є зростання середньої заробітної плати фармацевтів, а також підвищено заробітну плату фармацевтам, які працюють у зоні бойових дій. Європейська комісія сприяє працевлаштуванню українських фармацевтів за кордоном.

Таблиця 1. Зміни у нормативно-правовій сфері щодо діяльності аптечних закладів (АЗ)

Напрямок змін / документ	Суть внесених змін
Внесено зміни до Ліцензійних умов [11]	<ul style="list-style-type: none"> - відпуск ліків без рецепту [12]: дозволяється безрецептурний відпуск антибіотиків у випадку, якщо АЗ знаходиться в межах територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (перелік таких громад затверджено наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 25.04.2022 р. № 75); - обов'язкова реєстрація аптек в електронній системі охорони здоров'я (ЕСОЗ) до 31.03.2023 р. [13, 14]; - щодо оформлення вивісок АЗ: найменування не має містити «вказівок щодо рівня або іншої ознаки цін, яка може вплинути на наміри споживача щодо придбання товарів у такому закладі, інформації, що може вводити споживача в оману, про орієнтованість АЗ закладу на обслуговування певних соціальних груп населення, порівнянь з іншими аптечними закладами» [15]; - щодо функціонування «мобільних аптечних пунктів» (МАП) [16, 17].
Затверджено новий Закон України «Про лікарські засоби» [18]	<ul style="list-style-type: none"> - передбачено створення єдиного національного регуляторного органу [19]; - внесено зміни щодо обмеження обігу ЛЗ, виробництво яких розташовано на території російської федерації або Республіки Білорусь [20].
Зміни щодо обігу ЛЗ	<ul style="list-style-type: none"> - затверджено новий перелік безрецептурних ЛЗ [21]; - спрощено процедуру ввезення ЛЗ [22]; - запроваджено екстрену державну реєстрацію ЛЗ. Відповідно, такі ЛЗ можуть продаватися винятково лікувальним закладам, військовим адміністраціям, підрозділам ЗСУ та юридичним особам, що надають гуманітарну та/або благодійну допомогу [23, 24]; - пройшов перший етап легалізації медичного канабісу в Україні [25, 26].
Зміни щодо фармацевтичних кадрів	<ul style="list-style-type: none"> - фармацевтичних працівників залучатимуть до проведення вакцинації [27, 28] та надання медичної допомоги [29, 30], у т.ч. МОЗ дозволило залучати до роботи в АЗ здобувачів вищої освіти (студентів 4-5 курсів) на період дії воєнного стану [31]; - жінки, які вже перебувають на військовому обліку, можуть бути мобілізовані на військову службу чи залучені для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час [32].

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення думки експертів – фармацевтичних фахівців про діяльність аптечних закладів в Україні в даний час. Ми опрацювали анкету у google-формі, вона складалася із наступних розділів: 1) соціально-демографічна характеристика респондентів (область проживання, вік, стать, займана посада); 2) зміни у роботі аптечного закладу, зумовлені війною. За період із

20.01 по 02.03 нами було опитано 67 фармацевтів – працівників аптек і аптечних пунктів, абсолютна більшість з яких є жителями Львівської області (59 осіб, 88,1%), також взяли участь в опитуванні фармацевти з інших регіонів країни: м. Київ (4 осіб, 6%), Рівненська область (2 особи, 3%), Вінницька, Тернопільська та Чернівецька область (по одній особі, по 1,5%).

Таблиця 2. Особливості функціонування АЗ у час війни

Складова діяльності АЗ	Суть реалізації складової
Кількість АЗ	<ul style="list-style-type: none"> - у лютому 2022 р., до повномасштабного вторгнення росії, загальна кількість АЗ в Україні становила понад 20,8 тис. Внаслідок вторгнення частина аптек була зруйнована, а частина закрилася. Однак аптечний ринок відновлюється, і станом на 31.01.2023 р. в Україні працювала 17 021 аптека, або 82% від довоєнної кількості [33], а станом на 01.09.2023 р. – 17,5 тис. (84%) [34]. На даний час аптечний сегмент консолідується, топ-10 аптечних мереж акумулюють 70% роздрібною реалізації і володіють 46% АЗ [35].

<p>Аптечний бізнес в умовах війни</p>	<p>- у зв'язку з воєнним станом Урядом запроваджено мораторій на перевірки, тож кількість перевірок зменшилася у 20 разів (11,5 тис. у 2022 р. порівняно із 200 тис. у 2021 р.) [36]; - питання відшкодування бізнесу матеріальних втрат (матеріальна шкода та упущена вигода) внаслідок бойових дій залишається відкритим, оскільки до кінця не опрацьовано алгоритм оцінки вартості і форми звернення [37, 38]. Також аптеки, які працевлаштували внутрішньо переміщених осіб, можуть отримати компенсацію витрат на оплату праці (відповідно до Постанови Уряду № 331 від 20.03.2022 р.) [39]; - на деокупованій Херсонщині станом на 13.02.2023 р. функціонувало 40 АЗ, у 17 з яких реалізується безкоштовний і пільговий відпуск ЛЗ населенню, у т.ч. за програмою «Доступні ліки» [40]; - реалізується нова форма аптечного бізнесу – МАП. Такий досвід є, зокрема, в країнах-сусідах (Естонія, Угорщина, Казахстан, Узбекистан, Молдова) [41]. Головною небезпекою виїзної реалізації ліків є ймовірність перетворення цього процесу на хаотичну та безконтрольну торгівлю [42, 43]. МАП будуть працювати виключно у сільській місцевості в разі відсутності аптеки та/або аптечного пункту; у межах територій, на яких введено надзвичайний стан; у межах територій, на яких ведуться активні бойові дії [44]. Громадською спілкою «Аптечна професійна асоціація України» було запропоновано провести аналіз населених пунктів щодо проблем з відсутністю лікарського забезпечення [45]; - галузь має кадровий дефіцит, однак залучення до роботи в АЗ студентів дало змогу частково його покрити [38]; - цифровізація аптечного бізнесу [46]. В АЗ активно впроваджуються автоматизовані сервіси, зокрема, щодо системи обліку товарів, онлайн-сервіси, розвитку яких сприяє використання штучного інтелекту, аналітики даних, розподілених баз даних (т.з. блокчейн), мобільних додатків, а також технології доповненої та віртуальної реальності, машинного навчання, автоматизації логістики, тощо. Частка електронної роздрібною торгівлі (e-commerce) фармацевтичними товарами в Україні у квітні 2023 р. досягла 10% (лідером цього сегменту ринку в Європі є Німеччина (20%)).</p>
<p>Участь АЗ у волонтерській діяльності, закупівля ліків для фронту</p>	<p>- власники АЗ та фармацевти є активними учасниками благодійної та волонтерської допомоги (фінансова допомога на потреби постраждалих, ЗСУ, медичних і соціальних закладів; проведення тренінгів з тактичної медицини; придбання карет швидкої допомоги для ЗСУ, тощо) [38]; - закупівля ліків для фронту: волонтерські та благодійні організації за дозволом МОЗ України на запит відповідної установи, військової частини чи закладу охорони здоров'я можуть закуповувати рецептурні ЛЗ безпосередньо у дистриб'юторів без рецепта [47].</p>
<p>Реалізація державних проектів і програм</p>	<p>- продовжує втілюватися в життя проект щодо електронного рецепта на ЛЗ [48-50]: з 1 серпня 2022 р. запроваджено е-рецепт на антибіотики, з 1 листопада – на наркотичні та психотропні засоби, а з 1 квітня 2023 р. – на всі рецептурні ЛЗ. Серед фармацевтів є висока готовність до цієї новачки, оскільки багато фахівців працює в програмі «Доступні ліки» уже понад три роки [51]; - за даними компанії «Proxima Research», станом на червень 2022 р. Національною службою здоров'я України (НСЗУ) було укладено 1282 договори з аптечними закладами (АЗ) — понад 12 тис. АЗ (аптек, аптечних пунктів) працювали за програмою «Доступні ліки», (станом на січень 2023 р. – 1066 договорів з АЗ, 17 тис. АЗ; до повномасштабної війни - майже 21 тис. АЗ) [52-54]. За цією програмою пацієнти отримують понад 400 лікарських засобів (ЛЗ), що застосовуються при серцево-судинних хворобах, цукровому діабеті II типу, для профілактики інсультів та інфарктів, при бронхіальній астмі, розладах психіки та поведінки, епілепсії, нецукровому діабеті, інсуліні, імуносупресивні препарати [55].</p>

Таблиця 3. Обсяги реалізації АЗ та характеристика споживання товарів населенням

Показник	Характеристики показника
Аптечна реалізація	- за даними консалтингової компанії Deloitte [56], в аптеках абсолютна більшість українців купує ліки (97%), із частотою 3 рази на місяць (у 2021 р. цей показник становив 5,5), витрачаючи на одну покупку 602 грн (середній чек), що на 14% менше, ніж у 2021 р. Послугою

	<p>онлайн-замовлень користується 52% українців, а стратегічний запас ЛЗ купують у середньому 47% громадян;</p> <p>- за даними компанії «Proxima Research» [57], асортимент ліків майже не змінився протягом року війни, на полицях АЗ реалізується 9,5–9,7 тис. товарних позицій. Загалом дефіциту ЛЗ не спостерігалось, окремі проблеми, зокрема, виникали лише із препаратами левотироксину та інсуліну. Внаслідок погіршення психоемоційного стану населення, за даними опитування компанії «Rating Group», зросло споживання антигіпертензивних і протидіабетичних ЛЗ, а також заспокійливих ліків. Слід відзначити негативний вплив на споживання ЛЗ вимушеної міграції, зниження народжуваності, зростання смертності, а також пошкодження інфраструктури охорони здоров'я [58];</p> <p>- у результаті панічних настроїв населення напередодні впровадження е-рецепта на всі рецептурні ЛЗ, обсяги роздрібного продажу рецептурних препаратів у грошовому вираженні зросли на 384%, а безрецептурних — на 272% (станом на 03.04.2023 р., дані аналітичної системи дослідження ринку «PharmXplorer» компанії «Proxima Research»). Пік купівельної активності припав на 31.03.2023 р., при цьому очолили топ-10 рецептурних ЛЗ препарати німесулід (Аффіда, Німесил) та комбінований засіб від гіпертонії – Каптопрес, безрецептурних – Спазмалгон, Нурофен і Корвалмент. Втім у подальшому обсяги продажу повернулися до звичайних показників [59];</p> <p>- аптечний продаж за підсумками 9 міс. 2023 р. у порівнянні з двома попередніми роками показав, що загальні обсяги реалізації всіх товарів аптечного асортименту (ЛЗ, медичні вироби (МВ), дієтичні добавки (ДД), косметичні засоби (КЗ)) становив 118,1 млрд грн та показав зростання на 30% у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року (у порівнянні із довоєнним 2021 р. – 22% зростання). При цьому роздрібна реалізація ЛЗ зросла на 26,4% (2023 р. порівняно з 2022 р., 9 міс.), МВ – на 26,2%, КЗ – на 55,1%, а ДД – на 66,8% [60]. Співвідношення реалізованих рецептурних і безрецептурних ЛЗ (9 міс. 2023 р.) – 1:1,24 (натуральне вираження) та 1,70:1 (грошове вираження), а співвідношення зарубіжних до вітчизняних – 1:1,75 (натуральне вираження) та 1,70:1 (грошове вираження). За структурою споживання за АТХ-класифікацією лідерами є ЛЗ із групи M01 – протизапальні і протиревматичні засоби, N02 – анальгетики та C09 – засоби, що діють на ренін-ангіотензивну систему (ріст обсягів продажу 32,4%, 32,2% та 19,6% відповідно у порівнянні з попереднім роком).</p>
<p>Споживання товарів в АЗ населенням</p>	<p>- у 2022 р. загальні обсяги споживання ліків (роздрібний та госпітальний сегменти) скоротилися на 13% у грошовому вираженні у порівнянні з 2021 р., а в натуральному вираженні падіння становило 22% [61];</p> <p>- за даними опитування (Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології) першочергового вирішення потребують, зокрема, такі проблеми охорони здоров'я як зниження вартості ліків (54,1% респондентів; друге місце в списку із 17-ти позицій), протидія поширенню фальсифікованих ЛЗ (31,9%; 10 місце), підтримка українських виробників ліків (24,0%; 13 місце) [62].</p> <p>- пілотний проект із фармацевтичного страхування (охоплює міста: Київ, Одесу, Харків, Запоріжжя, Суми та Рівне; початок – грудень, 2021 р.) [63]. Громадянам пропонувався поліс (120 – 400 грн), що покриває певні захворювання. Пацієнт звертається до сімейного лікаря, той призначає ЛЗ, і власник поліса сплачує лише 20% від їх вартості в аптеці. Є перші результати, оформлено майже 2000 полісів, що покривають 45 нозологій. Виявлено проблеми реалізації проекту, над якими слід працювати (знижити вартість полісу, вести активну інформаційну роботу з лікарями, розширити перелік нозологій).</p>

Таблиця 4. Фармацевтичні кадри

<i>Кадровий потенціал</i>	<i>Характеристики</i>
Професійні стандарти	- Національне агентство кваліфікацій оприлюднило професійні стандарти щодо фахівців у сфері фармації (затверджені наказом ГО «Об'єднання організацій роботодавців медичної та мікробіологічної промисловості України» від 23.03.2023 р. № 01-23): асистент фармацевта,

	експерт з оцінки медичних технологій, промисловий фармацевт, професіонал з фармакогляду, фармацевт та фармацевт клінічний [64].
Резерв фармацевтичних фахівців	- в Україні створять резерв медичних працівників для роботи на деокупованих територіях [65]. Така інформаційна система також міститиме інформацію про потребу в працівниках, зокрема в Автономній Республіці Крим, м. Севастополь, Донецькій, Луганській, Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях тощо.
Ринок праці	- ринок праці у фармацевтичній галузі має позитивні тенденції щодо відновлення: станом на серпень 2023 р. відкритих вакансій категорії «Медицина, фармацевтика» було навіть більше, ніж до повномасштабного вторгнення [66]; - до лютого 2022 р. найбільшою була потреба фармацевтичної галузі у медичних представниках, а зараз – у працівниках аптек: біля 40% вакансій – це вакансії фармацевтів, 15% – завідувачів аптеки, а попит на медичних представників зменшився в 4–5 разів [67].
Заробітна плата	- спостерігається зростання середньої заробітної плати [66]. Так, у другому кварталі цього року медіана заробітної плати за вакансіями «завідуючий аптекою» становила 20 тис. грн, а «фармацевт» — 17 тис. грн, а станом на жовтень – 21,5 та 18 тис. грн відповідно [68]; - щодо структури заробітної плати, то більшість фармацевтів отримують фіксовану ставку і відсоток від продажу (у разі виконання плану), також діє система штрафів [69]. - уряд підвищив зарплату фармацевтам та медикам, які працюють у закладах державної або комунальної форми власності, на прифронтових територіях (23 тис. грн для фармацевтів) та в зоні активних бойових дій (28 тис. грн) [70].
Українські фармацевти за кордоном	- досвід: у Польщі фармацевти мають право виписувати рецепти (в окремих випадках), проводити щеплення в аптеці, а також надавати розширені платні консультації пацієнтам [71], а в Естонії ці послуги (виписування рецептів, розширена консультація, освіта населення з питань здорового способу життя) є платними, також тут можна отримати послуги щодо вимірювання тиску, рівня глюкози в крові, холестерину, гемоглобіну, тощо [72]; - у квітні 2022 р. Європейська комісія опублікувала Рекомендацію (ЄС) 2022/554 щодо визнання кваліфікації людей, які рятуються від вторгнення росії в Україну, однак це не передбачає автоматичного визнання українських дипломів [73]; - нещодавно в Україні затверджено порядок підтвердження кваліфікації для працівників сфери охорони здоров'я, які працевлаштовуються за кордоном [74, 75].
Роль фармацевта у збереженні психічного здоров'я населення	- ця роль важлива, як і значення психічного здоров'я самих фармацевтів [76-78]. Слід відзначити значну негативну роль у формуванні психічних розладів у даний час – стресів, конфліктів, загальної тривожності, паніки, - тривалих бойових дій на території нашої країни. Серед фармацевтів високий рівень емоційного виснаження, що може зумовити емоційне вигорання, тому необхідною є психологічна допомога, спрямована як на колег, так і на відвідувачів аптечних закладів.
Виконання обов'язків фармацевтами у час війни	- у Харкові працює аптека-бункер [79]. Це реальна аптека, організована за всіма правилами зберігання ЛЗ. Тут також працюють з гуманітарною допомогою; - історії фармацевтів з Чергінівщини (смт. Десна), Сумщини (м. Конотоп), Луганщини (м. Лисичанськ) про важкі умови праці і допомогу людям у часи активних бойових дій [39, 80, 81].

Встановлено, що:

- кількість відвідувачів не змінилась (на думку 41% опитаних) і зменшилась (41%);
- купівельна спроможність населення зменшилась (62,7%) і споживачі частіше віддають перевагу дешевшим аналогам (44,8%);
- змінилась цінова політика закладу (74,6%), графік роботи (32,8%) та асортимент товарів (23,9%);
- підвищилася плинність кадрів і загалом зменшилась к-ть працівників (по 32,8%), збільшився обсяг понаднормової роботи і тривалість робочої зміни

- (14,1% та 12,5% відповідно), а також зменшилась тривалість відпустки (14,1%);
- заробітна плата не змінилась (59,1%), зросла (24,4%) і в деяких аптечних закладах – зменшилась (18,2%);
- зросла конкуренція (50,0%), знизилась / зросла ефективність співпраці з лікарями (27,3% та 21,2% відповідно), змінився склад постачальників (15,2%); аптечні заклади беруть участь в акціях щодо допомоги ЗСУ та внутрішньо переміщеним особам (ВПО) (49,3% - систематично, а 34,3% - іноді);

– вплив воєнних дій на роботу аптечних закладів негативний (87,7%), узагальнена середня оцінка впливу – 3,4 бали за 5-тибальною шкалою.

Висновки

1. За час повномасштабної війни росії проти України у законодавстві щодо діяльності аптечних закладів зайшли зміни, зокрема, внесено зміни до Ліцензійних умов провадження господарської діяльності у сфері фармації, прийнято новий Закон України «Про лікарські засоби» та реалізовано інші зміни у законодавстві щодо обігу ЛЗ (новий перелік безрецептурних ЛЗ, обмеження обігу ЛЗ вироблених у росії та республіці Білорусь, тощо) та забезпечення галузі кадрами (залучення фармацевтів до вакцинації населення та надання медичної допомоги).

2. Аптечний ринок активно відновлюється, успішно реалізуються державні програми (е-рецепт, «Доступні ліки»). При цьому воєнні дії мають негативний вплив на споживання ЛЗ, хоча аптечний асортимент не змінився, а дефіциту ЛЗ не спостерігалось. Обсяг реалізації аптечних закладів у грошовому еквіваленті за 9 місяців 2023 р. зріс (на 30% у порівнянні з попереднім роком).

3. Проведено аналіз кадрового забезпечення фармацевтичної галузі в Україні на даний час. Затверджено нові професійні стандарти щодо фармацевтичних фахівців та передбачено створення їх резерву для забезпечення потреби у фахівцях на деокупованих територіях. Ринок праці має тенденції до відновлення, також фіксується зростання середньої заробітної плати фармацевтів. Європейська комісія сприяє працевлаштуванню українських фармацевтів за кордоном.

4. Вивчено експертну думку (опитано 67 фармацевтичних працівників віком від 18 р. до 58 р., 88,1% з яких проживають у Львівській обл.; 95,5% опитаних працюють в аптеках, при цьому 53,7% - фармацевти, а 25,4% - асистенти фармацевта) щодо змін у діяльності аптечних закладів під час повномасштабної війни. Встановлено, що: кількість відвідувачів не змінилась (на думку 41% опитаних) і зменшилась (41%); купівельна спроможність населення зменшилась (62,7%); змінилась цінова політика закладу (74,6%), графік роботи (32,8%) та асортимент товарів (23,9%); підвищилася плінність кадрів і загалом зменшилась к-ть працівників (по 32,8%), збільшився обсяг понаднормової роботи і тривалість робочої зміни (14,1% та 12,5% відповідно), зменшилась тривалість відпустки (14,1%); заробітна плата не змінилась (59,1%), зросла (24,4%) і в деяких аптечних закладах – зменшилась (18,2%); зросла конкуренція (50,0%), знизилась / зросла ефективність співпраці з лікарями (27,3% та 21,2% відповідно), змінився склад постачальників (15,2%);

аптечні заклади беруть участь в акціях щодо допомоги ЗСУ та ВПО (49,3% - систематично, а 34,3% - іноді); вплив воєнних дій на роботу аптечних закладів негативний (87,7%), узагальнена середня оцінка впливу – 3,4 бали за 5-тибальною шкалою.

Перспективи подальших досліджень

Наступним етапом нашого дослідження буде вивчення можливостей відновлення діяльності аптечних закладів та реалізації державної підтримки фармацевтичного бізнесу.

Activity of pharmacies in Ukraine during the war Kateryna Dorykevych, Olha Bokalo

Introduction. The full-scale invasion of the russian federation on the territory of Ukraine on February 24, 2022 led to a sharp decrease in economic activity, a humanitarian crisis, active displacement of the population, a decrease in income and a rapid increase in unemployment. The loss of potential consumers and pharmacies (due to broken and closed ones, lack of staff) and territories (due to hostilities, temporary occupation) caused the loss of the drug market.

Material & methods. The methods used are: system approach, analysis, comparison, generalization and questionnaire survey method. A questionnaire consisting of two blocks of questions was developed for conducting the survey: the social profile of the respondents and questions on the issues of the research. The social profile of the respondents included questions about age, gender, workplace characteristics ("institution where you work", "position held"). The evaluation of the activity of pharmacy institutions concerned changes related to visitors to the pharmacy / pharmacy point, changes in the work of the institution, personnel changes, changes in cooperation with other organizations, as well as the participation of institutions in volunteer and charity activities. At the end, the respondents assessed the impact of military actions on the work of pharmacy institutions in general (on a scale from 1 to 5). The materials of the research were: normative legal acts regarding the activity of pharmacy institutions of Ukraine, adopted after the beginning of the full-scale invasion of Russia (February 24, 2023); publications in the specialized publication "Apteka" addressed to specialists in the field of health care about the activity of pharmacies in Ukraine; results of own research (results of surveys of experts (pharmaceutical specialists)).

Results & discussion. During the full-scale war between russia and Ukraine, there were changes in the legislation regarding the activity of pharmacies, in particular, changes were made to the Licensing conditions for conducting economic activities in the field of pharmacy, a new Law of Ukraine "On Medicinal Products" was adopted, and other changes in the legislation regarding the circulation of drugs were implemented and staffing the industry. The pharmacy

market is actively recovering, state programs are being successfully implemented (e-prescription, "Affordable Medicines"). At the same time, military operations have a negative effect on drug consumption, although there was no shortage of drugs. The volume of sales of pharmacies for 9 months of 2023 increased by 30% compared to the previous year. New professional standards for pharmaceutical specialists were approved and their reserve was provided to meet the need for specialists in the de-occupied territories. The labor market has a tendency to recover, and an increase in the average salary of pharmacists is also recorded. The European Commission supports the employment of Ukrainian pharmacists abroad. Expert opinion was studied (67 pharmacists were interviewed) regarding changes in the activity of pharmacies during a full-scale war. It was established that: the number of visitors has not changed (according to 41% of respondents) and has decreased (41%); the purchasing power of the population decreased (62.7%); the establishment's price policy (74.6%), work schedule (32.8%) and product range (23.9%) have changed; staff turnover increased and the number of employees decreased in general (by 32.8% each), the amount of overtime work and the duration of the work shift increased (14.1% and 12.5%, respectively), the duration of vacation decreased (14.1%); wages did not change (59.1%), increased (24.4%) and in some pharmacy establishments - decreased (18.2%); in general, competition has increased (50.0%), the efficiency of cooperation with doctors has decreased / increased (27.3% and 21.2%, respectively), the composition of suppliers has changed (15.2%); pharmacy establishments participate in campaigns to help the Armed Forces of Ukraine and internally displaced persons (49.3% - systematically, and 34.3% - sometimes); the impact of military actions on the work of pharmacies is negative (87.7%). The generalized average assessment of the impact of military actions on the activity of pharmacies is 3.4 points on a 5-point scale. **Conclusions.** The study of the peculiarities of the activities of pharmacies during a full-scale war showed that pharmacies are fully operational, even in crisis conditions, state programs on medical provision of the population are being implemented, and changes in legislation are helping to adapt pharmacies and pharmacists to the new realities of work. The pharmacy market is recovering both from the point of view of resuming the operation of pharmacies in the territories where possible and sales volumes, and from the point of view of providing the market with personnel.

Keywords: drug; pharmacy; war, hostilities, martial law

References:

1. War: a pharmacist, the realities of today. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 28/29. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/646337>
2. Habicht J. Every fifth person in Ukraine has problems with access to essential medicines: Interview to Ukrinform, as of 26 July 2023. URL: <https://ukraine.un.org/en/240516-every-fifth-person-ukraine-has-problems-access-essential-medicines-dr-jarno-habicht-who>
3. Khanyk N., Hromovyk B., Levytska O., Agh T., Wettermark B. and Kardas P. The impact of the war on maintenance of long-term therapies in Ukraine. *Front. Pharmacol.* 13:1024046. doi: 10.3389/fphar.2022.1024046.
4. Kirsanov D. Pharmaceutical market on the way to recovery. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 16/17. 14-15. URL: <https://www.apteka.ua/article/640253>.
5. Soloviy O. Professional heroism and volunteerism of pharmacy specialists and students in the conditions of russian military aggression: master's thesis. Lviv, 2023. Danylo Halytsky Lviv National Medical University. 2023. 65 p. URL: http://misa.meduniv.lviv.ua/pluginfile.php/262081/mod_resource/content/1/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%20%D0%9E.%D0%A1..pdf
6. Oliynyk P.V., Chukhray I.L., Oliynyk S.P. Pharmaceutical provision of the population under martial law: analysis and prospects. *Pharmaceutical Journal*. 2022. 3. 41-47. URL: <https://doi.org/10.11603/2312-0967.2022.3.13468>
7. Vazhynskyi S.E., Shcherbak T.I. Methodology and organization of scientific research: Teaching. Manual. Sumy: Publishing house of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko. 2016. 260 p.
8. Vasylenko O.A., Sencha I.A. Mathematical and statistical methods of analysis in applied research: Teaching. Manual Odesa: publishing house of Odesa National Academy of Communication named after O. S. Popov. 2011. 166 p.
9. Hromovyk B.P., Hasyuk G.D., Levytska O.R. Management and marketing in pharmacy: Textbook. Kyiv: Medicine. 2008. 752 p.
10. Meadows K.A. So you want to do research? 5: Questionnaire design. *British Journal of Community Nursing*. 2003. Vol. 8. № 12. P. 562-570. DOI: <https://doi.org/10.12968/bjcn.2003.8.12.11854>.
11. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (CMU) dated November 30, 2016 No. 929 "On the approval of the Licensing conditions for conducting business activities for the production of medicinal products, wholesale and retail trade of medicinal products, import of medicinal products (except for active pharmaceutical ingredients)". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2016-%D0%BF#Text>
12. Can a pharmacist dispense prescription drugs without a prescription? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 1/2. 3. URL: <https://www.apteka.ua/article/654596>

13. Resolution of the CMU dated September 27, 2022 No. 1055 "On Amendments to the Licensing Conditions for Conducting Economic Activities for the Production of Medicinal Products, Wholesale and Retail Trade of Medicinal Products, Import of Medicinal Products (except for active pharmaceutical ingredients)." URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1055-2022-%D0%BF#Text>
14. The State Medical Service reminds: the registration of pharmacies in the Electronic health care system is mandatory? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 5. 2. URL: <https://www.apteka.ua/article/657071>
15. Resolution of the CMU of July 11, 2023 No. 699 "On Amendments to Clause 161 of the Licensing Conditions for Conducting Business Activities for the Production of Medicinal Products, Wholesale and Retail Trade of Medicinal Products, Import of Medicinal Products (except for active pharmaceutical ingredients)." URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/699-2023-%D0%BF#Text>
16. Resolution of the CMU of August 4, 2023 No. 809 "On Amendments to the Licensing Conditions for Conducting Business Activities for the Production of Medicinal Products, Wholesale and Retail Trade of Medicinal Products, Import of Medicinal Products (except for active pharmaceutical ingredients)." URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/809-2023-%D0%BF#Text>
17. The State Medical Service proposes to establish a new requirement for the activity of pharmacies Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 36. 8. URL: <https://www.apteka.ua/article/675102>
18. Law of Ukraine "On Medicines". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text>
19. Strategies for creating a single body of state control in the field of circulation of medicinal products were considered. Weekly magazine "Pharmacy". 22/23. 6. URL: <https://www.apteka.ua/article/666882>
20. The Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Medicinal Products" regarding restrictions on the circulation of medicinal products, the production of which is located on the territory of the Russian Federation or the Republic of Belarus, as well as on the export of medicinal products from Ukraine." URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2271-20#Text>
21. Order of the Ministry of Health of Ukraine (MHU) dated 05.05.2023 No. 848 "On approval of the List of medicinal products approved for use in Ukraine, which are dispensed without a prescription from pharmacies and their structural subdivisions". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-23#Text>
22. Order of the MHU dated 03.03.2022 No. 406 "Regarding the circulation of certain medicinal products under martial law in Ukraine". URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-03032022--406-schodo-obigu-okremih-likarskih--zasobiv-v-umovah-voennogo-stanu-v-ukraini>
23. What has changed in the regulation of registration and circulation of drugs during the war? Clarification of lawyers. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 8/9. 4. URL: <https://www.apteka.ua/article/634012>
24. Resolution of the CMU dated April 15, 2022 No. 471 "Some issues of emergency state registration of medicinal products, medical immunobiological preparations, blood preparations produced or supplied to Ukraine during the period of martial law, under obligation". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471-2022-%D0%BF#Text>
25. Medical cannabis in Ukraine: the path to "European Columbia" or expanding access to treatment? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 34. 6. URL: <https://www.apteka.ua/article/673206>
26. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 13.07.2023 "On the adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on regulating the circulation of cannabis plants for medical, industrial purposes, scientific and scientific and technical activities to create conditions for expanding patient access to the necessary treatment of oncological diseases and post-traumatic stress disorders resulting from war". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3224-20#Text>
27. Pharmaceutical workers will be involved in vaccination at vaccination centers Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 8. 11. URL: <https://www.apteka.ua/article/659125>
28. Order of the MHU dated February 17, 2023 No. 319 "On approval of amendments to the Regulation on the organization and conduct of preventive vaccinations". URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-17022023--319-pro-zatverdzhennja-zmin-dopolozhennja-pro-organizaciju-i-provedennja-profilaktichnih-sheplen>
29. Pharmacists will be involved in the provision of medical care: more details about the Government's decision. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 17. 4. URL: <https://www.apteka.ua/article/664131>
30. Resolution of the CMU dated April 21, 2023 No. 375 "On approval of the Procedure for the involvement in the provision of medical care of pharmaceutical workers, students of higher education of 4-6 years of study in specialties of the field of knowledge 22 "Health care", junior specialists with medical education, doctors- interns and specialist doctors without requirements for attestation for assignment or confirmation of qualification category for the period of establishment of quarantine, introduction of an emergency situation, state of emergency or martial law". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2023-%D0%BF#Text>

31. Order of the MHU dated 08.03.2022 No. 429 "On the involvement of those with higher, professional pre-higher education, some other categories of persons to work in pharmaceutical (pharmacy) institutions, other health care institutions during the period of martial law". URL: https://www.dls.gov.ua/for_subject/%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7-%D0%BC%D0%BE%D0%B7-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4-07-03-2022-%E2%84%96-429-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD/
32. Military registration of female doctors and pharmacists and reservation in a new way: innovations of a special period in Ukraine. Weekly magazine "Pharmacy". 5. 6-7. URL: <https://www.apteka.ua/article/657491>
33. Pharmaceutical Vision–2023: Wartime Promotion and Advertising. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 10. 4-5. URL: <https://www.apteka.ua/article/660603>
34. Pharmacy retail infrastructure: recovery continues. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 39. 12-13. URL: <https://www.apteka.ua/article/676892>
35. Pharmaceutical Market 2023-2024: Challenges and Business Opportunities. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 36. 4-5. URL: <https://www.apteka.ua/article/675403>
36. Regulatory policy and business in conditions of war. Results of 2022. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 9. 10. URL: <https://www.apteka.ua/article/659669>
37. Reimbursement of business for lost profit caused as a result of military aggression of the Russian Federation. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 8/9. 5. URL: <https://www.apteka.ua/article/634020>
38. Rudenko V. The pharmaceutical industry successfully held its front. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 10. 10-11. URL: <https://www.apteka.ua/article/660184>
39. Pharmacies that employed internally displaced persons can receive compensation for labor costs. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 7. 23. URL: <https://www.apteka.ua/article/631244>
40. As of February 1, there are 40 pharmacies operating in the de-occupied territory of the Kherson Region - Ministry of Health. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 6. 15. URL: <https://www.apteka.ua/article/657848>
41. Pharmacies on wheels: experience of individual countries. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 11. 11. URL: <https://www.apteka.ua/article/660984>
42. Rudenko V. If the sale of medicines by mobile pharmacies spreads throughout Ukraine, it will be a step to nowhere. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 13. 6. URL: <https://www.apteka.ua/article/661995>
43. Prudnikova O. The project regarding mobile pharmacy points contains many risks. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 15. 8-9. URL: <https://www.apteka.ua/article/663426>
44. Mobile pharmacy points: what is it and how will it work? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 32/33. C. 8. URL: <https://www.apteka.ua/article/672485>
45. Pharmacies of the world–2023: we are only as strong as we are united. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 24/25. 7-8. URL: <https://www.apteka.ua/article/668107>
46. Pharmacies of the world–2023: people and technologies in the pharmacy business. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 28/29. 6-7. URL: <https://www.apteka.ua/article/669366>
47. How to buy prescription drugs for the front - clarification of the Ministry of Health. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 15. 9. URL: <https://www.apteka.ua/article/663379>
48. The work of the pharmaceutical market during the war and plans for the future. Pharmaceutical budget of 2023. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 26/27. 8-9. URL: <https://www.apteka.ua/article/645547>
49. E-prescription drugs: stickers have been created for pharmacies and medical institutions. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 28/29. 15. URL: <https://www.apteka.ua/article/645861>
50. E-prescription for medicines: legislative changes and future plans. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 6. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/658056>
51. Rudenko V. The vast majority of pharmaceutical workers are ready for e-prescriptions. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 14. 9. - URL: <https://www.apteka.ua/article/662899>
52. The future of pharmacy, which is being created today. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 14/15. 10-11. URL: <https://www.apteka.ua/article/639176>
53. Reimbursement Program: 2022 Summary and Wartime Development. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 8. 8-9. URL: <https://www.apteka.ua/article/659225>
54. The reimbursement program will continue to expand - Natalia Husak, head of the National Health Service of Ukraine. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 10. 3. URL: <https://www.apteka.ua/article/660118>
55. Order of the MHU No. 1495 dated August 21, 2023 "On the approval of the Lists of medicines and medical devices that are subject to reimbursement under the program of state guarantees of medical care for the population, as of August 10, 2023". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1495282-23#Text>
56. Do Ukrainians save on medicine? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 13. 4. URL: <https://www.apteka.ua/article/662252>
57. How did the war affect the health of Ukrainians? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 15. 12-13. URL: <https://www.apteka.ua/article/663535>
58. Demographic, epidemiological situation, vaccination, consumption of medical services in Ukraine: the impact of

- the war. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 20/21. 8. URL: <https://www.apteka.ua/article/665863>
59. Panic against the background of the introduction of e-prescription: what and how much did Ukrainians buy? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 14. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/662943>
60. Pharmacy sales according to the results of 9 months 2023. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 40. 12-13. URL: <https://www.apteka.ua/article/677318>
61. Pharmaceutical view–2023. Times are changing and we are with them. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 7. 6-7. URL: <https://www.apteka.ua/article/658875>
62. What problems of the health care system need to be solved first? Survey results. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 36. 13. URL: <https://www.apteka.ua/article/675111>
63. Pharmaceutical insurance: preliminary results of a pilot project. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 15. 4. URL: <https://www.apteka.ua/article/663450>
64. The professional standards of professionals and specialists in the field of pharmacy have been published. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 14. 6. URL: <https://www.apteka.ua/article/662821>
65. In Ukraine, a reserve of medical workers will be created to work in the de-occupied territories. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 41. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/677676>
66. How did the labor market change during the war: pharmacists are still in short supply? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 35. 8. URL: <https://www.apteka.ua/article/674626>
67. Pharmaceutical budget 2024: demographic situation, labor market, promotion and advertising. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 38. 4-5. URL: <https://www.apteka.ua/article/676341>
68. What is happening in the labor market of doctors and pharmacists? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 41. 3. URL: <https://www.apteka.ua/article/677657>
69. Do pharmacists in Ukraine receive a decent salary? Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 17. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/664652>
70. The government increased the salaries of pharmacists and doctors in the frontline territories and in the zone of active hostilities. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 20/21. 10. URL: <https://www.apteka.ua/article/665657>
71. About the Polish pharmaceutical experience. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 36. 7. URL: <https://www.apteka.ua/article/674189>
72. About Estonian pharmacies from the point of view of a Ukrainian pharmacist. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 35. 15. URL: <https://www.apteka.ua/article/672625>
73. European pharmacies: requirements, working conditions and recognition of Ukrainian diplomas. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 30/31. 5. URL: <https://www.apteka.ua/article/670823>
74. Confirmation of qualifications for healthcare workers employed abroad: the procedure has been approved. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 8. 3. URL: <https://www.apteka.ua/article/658989>
75. Resolution of the CMU dated February 17, 2023 No. 149 "On approval of the Procedure for verification of information on education, qualifications and professional experience of medical, pharmaceutical and other health care workers". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-2023-%D0%BF#Text>
76. Pharmacists and mental health: helping others and taking care of yourself. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 35. 11. URL: <https://www.apteka.ua/article/674708>
77. Pharmacist and pharmacy visitor: psychological mutual assistance. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 14. 13. URL: <https://www.apteka.ua/article/662874>
78. «"Difficult" pharmacy visitors in today's "difficult" conditions. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 24/25. 5. URL: <https://www.apteka.ua/article/667976>
79. Front-line pharmacists: work and education in wartime. Weekly magazine "Pharmacy". 2022. 12/13. 8-9. URL: <https://www.apteka.ua/article/637759>
80. Heroes of the pharmaceutical front. You need to think about those you protect. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 22/23. 6. URL: <https://www.apteka.ua/article/666360>
81. Heroes of the pharmaceutical front. We are currently undergoing advanced survival training. Weekly magazine "Pharmacy". 2023. 26/27. 5. URL: <https://www.apteka.ua/article/669423>